

פתחי חטפין

עיון ברבדים הקדומים של הניקוד

תנ"ך כתב־יד לנינגראד (B19a) הריהו מקור מהימן לדרך הניקוד הטברני מבית מדרשו של אהרן בן־אשר. בלא כל זיקה לשאלת העדיפויות וההעדפות בהשוואה לכתב־יד אחרים מבית מדרשו של בן־אשר, זהו כיום, בלי שום פקפוק, הנוסח השלם הקדום ביותר של התנ"ך¹. חשיבותו של כתב־היד אינה רק בכך, אלא גם בעניין אחר — ובו אפשר שחשיבותו גדולה עוד יותר, אף על פי שלא הושם לב אליו עד עתה. במקום אחר ניסיתי להראות, כיצד ניתן לדלות מתוך כ"י זה, וביותר מתוך טעויותיו, ידיעות חשובות על רבדיה הקדומים של הלשון, על מצב הטעמה קודם². כאן אוסיף מעניין הניקוד.

כ"י לנינגראד (= כ"ל) הותאם, כידוע, לשיטת אהרן בן־אשר בדרך של מחיקות, הוספות ושאר תיקונים שנעשו בו. במלאכת ההתאמה הוקפד יותר על דיוקם של הניקוד והטעמים ופחות על כתיב האותיות — דברים אלה גלויים וידועים הם לכל המצוי בכתב היד, אף על פי שלאחרונה קמו להוכיח את הדבר בעסק גדול ללא כל צורך. אלא שהתאמתו של כ"ל לא חמיד שלמה ומלאה היא, ומתוך כך מתגלים לנו שרידים מן הנוסח הראשון של כ"ל, שעין המתקן פסחה עליהם והותירה בהם זריות לרוב, לא רק בכתיב אלא גם בניקוד ובטעמים³. המתחקה אחר פרטי הניקוד, על התיקונים והמחיקות שנעשו בו, יגלה עד מהרה, שהשינויים באו לא רק מכוח חילופי אסכולות וכדי לקרב את הניקוד לשיטת אהרן בן־אשר, אלא מקצתם באו כדי להעמידו על חזקת ניקוד טברני מקובל, אף במקום שבן־אשר וזולתו אינם חלוקים כלל. השינויים משני סוגים הם אפוא: שינויים בתוך הטברנית,

1. עיקרי הדברים במאמר זה נאמרו בקונגרס השביעי למדעי היהדות בירושלים, ביום כ"ו באב תשל"ז (10.8.1977), בהרצאה "שרידי יסודות זרים בכ"י לנינגראד".

2. במאמרי "שקיעי הטעמת מלעיל עתיקה במסורת הטברנית", ספר היובל לפרופ' זאב בן־חיים, תשמ"ב, עמ' 143-160.

3. ואין כאן המקום לדון בשאלה מי הוא שעשה את מלאכת ההתאמה של כתב היד: אם שמואל בן יעקב הסופר העתיק וניקד את כתב היד, כעדותו בקולופון, והוא הוא שהתאים אחר כך את כתב־ידו שלו לשיטת בן־אשר, או שהיה הוא רק המתאים כתב־יד של סופר אחר לשיטת בן־אשר, ולא דק פורתא הקולופון כשייחס לו גם את הכתיבה: "שמואל בן יעקב כתב ונקד ומסר את המחזור הזה שלמך (= שלמקרא) מן הספרים המוגהים המבואר (= המבוארים) אשר עשה המלמד אהרן בן משה בן אשר נוחו בן עדן. והוא מוגה באר היטב".

ושינויים מחוץ לטברנית המקובלת אל תוכה. השינויים מן הסוג השני הם ייחודו של כתב־היד והם נושא דיוננו זה.

מבחינת מהותם של שינויים אלה ניתן לדלות מהם אינפורמאציה גם בתחום ההגייה וגם בתחום שיטת הסימון. כאן בדעתי להצביע על תופעה אחת — זרות של סימון שתוצאותיה בתחום ההגייה: סימון יוצא דופן של חטפים.

יש בכי"ל מקרים רבים של סימון מיוחד במינו של חטפים, סימון החורג מן הנורמה של הניקוד הטברני.

נקדים ונאמר, כי במסכת השגיאות וטעויות הסופר המצויות למכביר בכתב־יד של מקרא, ואפילו במשובחים ובעתיקים שבהם — ואל לנו לשכוח זאת ולייחס לסופרים בימי קדם תכונות על־אנושיות — לא נדירה התופעה של החלפת סימנים דומים זה בזה, דומים גראפית או דומים פוניטית. מבין אלה העיר ייבין על קבוצת חילופים בין פתח, חטף פתח ושווא⁴. ונמצאו בכי"ל כל שש האפשרויות של חילוף בין שלושת הסימנים האלה:

1. שווא במקום חטף פתח, בין שיש עמו געיה: הָרְאִיתָ⁵ (מ"א כ', יג), הָמְיָמִיד (איוב ל"ה, יב), הַתְרַעֲשֵׁנוּ (שם ל"ט, כ); בין שאין עמו געיה⁶: וַיַּעֲבֹר (בראשית מ"א, מו), חָזָהָל (מ"ב ח', יג), ואולי גם חָמֵשׁ⁷ (שמות כ"ז, טו).
2. חטף פתח במקום שווא: וַנִּפְרָחֵם (במדבר י', ט), לַפְרָמֶל⁷ (ישעיהו ל"ב, טו).
3. שווא במקום פתח: וַתִּהְיֶה (שופטים ט"ז, ב).
4. פתח במקום שווא, בין שיש עמו געיה: נָחֵלֶת⁵ (שמות כ"ט, כג); בין שאין עמו געיה: יִשְׁעֶיהוּ (מ"ב י"ט, ה) הוֹדַעַתָּ (נחמיה ט', יד).
5. פתח במקום חטף פתח, בין שיש עמו געיה⁸: עֲקֻלְקֻלֹתָם⁵ (תהלים קכ"ה, ה), עֲוֹנוֹתָיו (משלי ה', כב), חָדַל⁵ (שם י"ט, כז), אֲדַפְּרָה (איוב ט', לה); בין שאין עמו געיה: מַחֲשַׁבֶּת

4. ייבין, כתר ארם צובה ניקדו וטעמיו (ירושלים תשכ"ט), עמ' 18. רק חלק מן התיבות שלהלן רשם ייבין (הן מסומנות בציון הע' 5).

5. מן המובא כאן בסוג זה רשם ייבין (שם) את התיבה הזאת.
6. בלא נתינת דעת על מקורו של החטף המושמט, אם הוא שווא נח (ויעבר) או נע (חזהאל). לא הבאנו בפנים תיבת תִּשְׁתַּחֲוֶה (שמות כ', ד), שבה השווא הנח שבחי"ת יש לו קיום, אף על פי שאין ספק שגם כאן טעות, וצריך להיות בחטף: תִּשְׁתַּחֲוֶה.

7. הקריאה בתצלום מסופקת, ואולי בכל זאת הניקוד כתיקונו.
8. עוד שלוש תיבות שייכות לכאן לכאורה: הַמְבִּלִי (שמות י"ד, יא; מ"ב א', ג; א', ו; א', טז), הַצִּעֲקָתוֹ (איוב כ"ז, ט), הַמְעַמֵּךְ (שם ל"ד, לג), שאף בהן פתח שיש עמו געיה בא במקום חטף פתח וגעיה, אלא שהוא בה"א השאלה. וכנראה ניקוד זה אינו טעות סופר ויש לו אסמכתות. וכבר הביא ייבין (שם, עמ' 19) גרסה כזאת בתיבת "המבלי" שבשמות בשם אבן ג'נאח ורד"ק, ובשם מהר"ץ גם בתיבת "המעמך". ועי' גם במנחת שי לשמות י"ד, יא. וכן הביא גינצבורג במהדורת התנ"ך שלו גרסאות של ניקוד כזה לתיבות "המבלי" דמלכים. וגרסת הָרְאִיתָ (מ"א כ"א, כט) רשם ייבין (שם, עמ' 18) בשם כ"י אחר. אך ספק אם נכונים דברי וילנסקי בהערות החדשות מעיזבונו לספר הרקמה, עמ' רצב הע' 1 בסופה (ספר הרקמה, מהדורת מ' וילנסקי, הביא לדפוס ד' טנא, עמ' תרנב), שגם חיוג' בכתאב אלנחף גרס כך בתיבה זו; אין הדבר נובע מדברי חיוג' שם. מכל האמור יוצא, שאכן הייתה אסכולה, שגרסה סימון פתח בה"א השאלה בשעה שחברו יחד חטף פתח וגעיה (שממילא צירופם מחייב הגיית תנועה מלאה במסורת טבריה). הרי זה אפוא ניקוד מכון בכי"ל ולא טעות, ולפיכך קיבלתי גרסה זו בשלוש תיבות אלה גם במהדורת התנ"ך שבהוצאת "עדי" (ר' להלן הע' 21).

(שמות ל"ה, לב), ואכלה (במדבר ט"ז, כא), וְהָאֲבֹדָתָם (דברים ט', ג), וְהָאֲרָכָתִי (מ"א א', ג),
 יד), בְּעֶזְבְּכֶם (שם יח, יח), יַעֲצֹרְכָה (שם שם, מד), אֲשֶׁר (ירמיהו כ"ה, כט), הַהֲדָסִים⁵
 (זכריה א', י).

6. חטף פתח במקום פתח: תַּעֲלֹזוּ (ירמיהו נ', יא) וכו'.

נוסף על דמיון הסימנים בסוגים 1, 5, שאין בכל אחד מהם אלא השמטת אחד הרכיבים של הסימן המורכב חטף פתח, הרי החילופים או הטעויות מסוג 1, 2, 4, 5 הם פועל יוצא מהגייה דומה, בין על פי כללי טבריה, שבהם סתם שווא נע הגוי בתנועת a, כלומר כחטף פתח, ובין על פי טבע המבטא, המקשה להבדיל בין חטף פתח לבין פתח בייחוד בסביבת עיצורים גרוניים. סוג 3 הריהו פליטת קולמוס בודדת.

שונה לחלוטין המצב בסוג 6. אמנם דמיון הסימנים קיים גם כאן, אך כאן השינוי אינו בהשמטת אחד הרכיבים אלא בתוספת שווא לסימן התנועה, וזאת ללא סיבה נראית לעין. אף אין הדבר דומה לשינוי שווא לחטף פתח (סוג 2), שיש עמו תוספת סימן, שכן, כאמור, שווא נע טברני הגוי כחטף. יש אפוא מקום לשאול: מה טעם הוסף שווא על הפתח באלה? מרבית המקרים, להוציא שתיים או שלוש טעויות ברורות⁹, לא תסכון להם תשובת פליטת קולמוס וטעות סופר מכוח האסוציאציה. לא זו בלבד שאינן צורות מבודדות, אלא שיש בהן גם סדירות מסוימת. ריבויין הוא העושה אותן מהות, וסדירותן — שיטה. פעמים אף צורות חורגות חוקיות הן, כל עוד עולות הן בקנה אחד עם סדירותם של החריגים. אלא שסדירותן של אלה חורגת היא מכול וכול.

מסוג 6 רשמתי לי 25 תיבות שבהן חטף פתח במקום פתח, ושלוש בחטף סגול במקום סגול, סך הכול 28 תיבות. לא כללתי מחיקות ותיקונים בכתב היד, שבהם נמחקו כנראה ניקודים יוצאי דופן כאלה על ידי הסופר המתקן. והרי כל הצורות¹⁰:

הַחֲרָטִים (שמות ח', ג)	חֲזָקוּ (ש"ב י', יא)
בְּחֲרָטִים (שמות ט', יא)	הַעֲנֹתִי (ש"ב כ"ג, כז)
הַעֲרָפִים (שמות ל', ח)	וַיַּעֲבֹדָם (מ"א ט', ט)
וְהַתְנַחֲלָתָם (ויקרא כ"ה, מו)	הַעֲנֹתִי (ירמיהו כ"ט, כז)
הַעֲרָפִים (במדבר ט', ג)	תַּעֲלֹזוּ (קרי — ירמיהו נ', יא)
נַעֲלֹךְ (יהושע ה', טו)	כְּהַחֲלֹנוֹת (יחזקאל מ', כה)
נֶאֱסָפוּ (שופטים ט"ז, כג)	וַיַּעֲלִיכֶם (קרי — זכריה א', ד)
מִפְּעֲרָכוֹת (קרי — ש"א י"ז, כג)	יִהְיֶה (זכריה י"א, ה)

9. למשל, בארבע מהיקריותיה של תיבת "והאחרונים" יש חטף פתח במקום פתח באל"ף מחמת שיבוש ברור, ואף לא אחת מהן מנוקדת כהלכה: וְהָאֲחֵרִים (דה"א כ"ט, כט), וְהָאֲחֵרִים (דה"ב ט', כט), וְהָאֲחֵרִים (שם י"ב, טו), וְהָאֲחֵרִים (שם כ"ו, כב). וכך גם וַיִּמְאָצְרִי (ירמיהו ג', יט). ובוודאי יש עוד. וכולן טעויות מובנות. בתיבה אחת — הַחֲלָב (שמות כ"ט, כב — השלישית) — הקריאה בתצלום מפוקפקת, וספק אם הוא חטף פתח בה"א.
 10. מכל אלה הביא ייבין (שם) רק ארבע צורות. צורת חֲלָקִי (ש"א י"ז, מ), שהביא שם, אינה כך בכתב היד אלא בפתח בחי"ת (ואולי שריד של נקודה לימינו). ואינה שייכת לכאן.

נֶאֱסָפוּ (דה"א י"א, יג)	יַעֲזָרֵנִי (תהלים קי"ט, קעה)
הַעֲנֹתֵי (דה"א י"א, כח)	וְשַׁחֲרָמֵנִי (איוב ז', כא)
הַעֲשֹׁתֵי (דה"א י"א, מד)	הַלְמַעֲנָךְ (איוב י"ח, ד)
הַעֲנֹתֵי (דה"א י"ב, ג)	הַחֲלָנוֹת (שיה"ש ב', ט)
בְּעֶקְרָבִים (דה"ב י', יא)	שֶׁשָּׁשְׁנוּ (אסתר ב', יד)
בְּעֶקְרָבִים (דה"ב י', יד)	יַעֲמְדוּ (עזרא י', יד)

העיקר מעלה כי חטפים אלה באים מוגדרים היטב ובהתניה מדויקת מאוד, שאינה מאפשרת כל הנחה של מקריות. מהי ההתניה לסימון זה? בכולן בא חטף במקום התנועה המקבילה (פתח, סגול) בעיצור גרוני ובהברה סגורה לא-מוטעמת. הברה סגורה זו פעמים היא סמוכה לטעם (הַעֲרָבִים, וְהַתְנַחֲלָתָם, יַחֲזִקוּ וכד'), פעמים היא מופרדת ממנו בהברה אחת (בְּחֶרְטָמִים) או יותר (הַלְמַעֲנָךְ, הַעֲשֹׁתֵי), ופעמים היא נסגרת במכפל (הַעֲנֹתֵי, הַחֲלָנוֹת). מקומה של ההברה הסגורה אין בו אפוא התניה.

כשנתבונן במבני התיבות יתבקש לנו פתרון גראפי-כמעט לזרות זו של סימון: כמאליה עולה ההנחה, שחטפים אלה שריד הם מן הסימן של הצורה היסודית בכל מקרה, דהיינו, יַחֲזִקוּ מִן יַחֲזִק, יַעֲמְדוּ מִן יַעֲמַד. בדרך זו תסור התעלומה גם מצורות כגון וַעֲבָדָם, תַּעֲלֹזוּ, יַהֲרֹגוּ, יַעֲזָרֵנִי, נֶאֱסָפוּ, וכיוצא באלה צורות שמניות: מְמַעֲרָכוֹת, וּמַעֲלִיכֶם, עַל-פִּי מַעֲרָכוֹת, מַעֲלָלִים. כך ניתן להסביר 10 צורות, ואולי בדרך אחרת גם צורת הַלְמַעֲנָךְ, שזה רוב ניקודה של ה"א השאלה. אך רק בדוחק אפשר להסביר כך צורות נוספות כמו נַעֲלֶךְ — כאילו על-פי שאר צורות הנטייה נַעֲלִי וכד', ובדוחק רב ביותר צורות שעיצוריהן היו מוכפלים בכוח, כמו וְהַתְנַחֲלָתָם, וְשַׁחֲרָמֵנִי — כאילו על-פי הַתְנַחֲלֹי, שַׁחֲרוּ, אך באלה כבר נתקשה למצוא הצדקה לסטייה גראפית זו (דווקא היקש לריבוי נסתרים). עוד פחות מאלה נוכל להסביר הַעֲנֹתֵי, הַעֲרָבִים על-פי עֲנֹתוֹת, עֲרָבִים (צורה שאגב אינה כלל במקרא). אבל אין כל אפשרות להסביר צורות שאין להן ולא היה להן ולא כלום עם חטף, כגון הַחֲרָטָמִים, בְּעֶקְרָבִים, הַחֲלָנוֹת, הַעֲשֹׁתֵי, שכולן הברות סגורות הן לעולם, וכמותן כנראה גם שֶׁשָּׁשְׁנוּ. הפתרון הגראפי הזה, שיש בו פיתוי לכאורה, אינו אפוא פתרון כלל. וכמו כן אין לבקש את ההסבר במהותה של התנועה הקודמת להברה הסגורה. אין קשר בין השניים, ואין צורך להאריך בכך.

לעומת זאת מן הראוי לעיין במבנה הפוניטי של הברות סגורות אלה, שמא יש בהן ייחוד ושמא יש במהות העיצורים המרכיבים את ההברה פתח להבנה ולהסבר. מתוך 28 ההיקריות של החטף המיוחד 17 בעי"ן ו-7 בחי"ת, 2 בה"א ו-2 באל"ף ובסגול. אשר לעיצורים הסוגרים את ההברה — 19 הם צוללים (ל, מ, נ, ר), 6 הם מן השורקים (ז, ס, ש), עוד 3 — אחרים (2 — ק, 1 — ב). בתוך קבוצת הצוללים, שהם הרוב המכריע, בולטים בייחוד העיצורים השוטפים (ל, ר) הסוגרים את ההברה 14 פעמים. במלים אחרות, ההברות שבהן החטף המיוחד שכיח ביותר הן: -עַל- (3X), -חֵל- (3X), -עַךְ- (3X), -חֵךְ-

(3X), כלומר הברות הפותחות בעיצור לועי ונסגרות בעיצור שוטף — סה"כ 12, ועליהן יש להוסיף עוד הברה שכיחה -ענ- (4X) — בסך הכול 16 מתוך 28. מכאן למדים אנו שני דברים: (א) שלא ייתכן שיש כאן מקריות או פליטת קולמוס שמרשלנות; (ב) שההתניה פוניטית היא כפי הנראה, ולא גראפית וכנראה גם לא מורפולוגית. מן הדברים האלה קשה להתעלם, ואותם, אומר אני, יש לקבל כעובדה, בין שיתקבל על הדעת ההסבר שאני מבקש להציע לעובדה זו בין שלא יתקבל. מהו אפוא ההסבר?

נראה לי, שהחטף שאנו דנים בו בא לציין את קיצורה המיוחד של התנועה. החשש, שתנועה זו לא תיתפס כקצרה כל צורכה, בוודאי קיים ועומד במקום שאחרי ההברה עיצור בגדכפ"ת חוכך, מה גם כשהשווא הקודם לחוכך מוצאו מתנועה — יִהְיֶה וְכד' — בתנאים כאלה החיכוך עשוי להעלות את אפשרות נעותו של השווא, וכדי להוציא מידי אפשרות כזאת בא החטף. ללמדך: אף-על-פי שהשווא מוצאו מתנועה — הריהו נח גמור. ואולם תופעת החטף המיוחד רחבה יותר (גם שלא לפני חוכך, גם בשווא נח מקורי), והיא באה לרמז, כפי הנראה, על קוצרה של התנועה, וממילא על סגירותה של ההברה גם בתנאים אחרים. ואולם התופעה הבולטת — שרובן הגדול של הברות אלה נסגרות בעיצורים צוללים — היא האומרת דרשני. מן הבחינה הפוניטית אפשר ואפשר שסגירותה של הברה תתעמעם בסביבתם של עיצורים צוללים. הדברים ידועים ומפורסמים בעברית באחד העיצורים הצוללים — ברי"ש, וכך מוסבר חיכוכה של הבי"ת שאחרי רי"ש במלים שֶׁרָבִיט, מְרַבֵּיט וכיוצא באלה¹¹. ואגב נראה לי, כי תופעה פוניטית זו רחבה יותר בעברית, ושיש להסביר בדרך זו גם רפיון תי"ו בצורת מִמְתְּקִים (שיה"ש ה', טז; נחמיה ח', י), כלומר אחרי המ"ם¹²; ויש לבקש דוגמאות נוספות לתופעה זו גם בעיצורים צוללים אחרים.

לפיכך מאלפת ביותר העובדה, שרוב החטפים המיוחדים בא בהברות הנסגרות בעיצור צולל, בעיקר ל, נ, ר. דווקא בסביבתם של אלה טבעי הוא שיצמח סימן מיוחד להצביע על סגירותה של ההברה ועל נחותו של השווא, וממילא על קוצרה של התנועה הקודמת לו. לפי תפיסה זו הרי כאן יתר שכ לול בשיטת הניקוד הטברני, ודרגה אחת נוספת בדרך התפתחותו שלא זכתה להמשך, ואשר כמעט לא נותר לה שריד ופליט. לכאורה אין כאן אלא הסבר משיקול הדעת, אלא שמצאנו לכך גם ראיה לדבר וגם זכר לדבר.

11. ההסבר כאילו צמח שווא נע ברי"ש (G. Bergsträsser, *Hebräische Grammatik*, §23c), אינו תופס בתיבות אלה, וגם המסורה לא הניחה שום סימן לנעות השווא (כגון דגש או חטף פתח או געיה באות הקדמת). אף על פי כן, בגלל הקושי הדקדוקי, היו שנטו לראות ברי"ש שווא נע ולהגותה כך, כשם שהיו אחרים שדגשו את הבי"ת של שֶׁרָבִיט (ר' תנ"ך מהדורת גינצבורג לאסתר ד', יא ועוד), כדי להיחלץ מן הקושי.

12. גם בתיבה זו יש שהניעו את השווא, ונמצאו גרסות בודדות בחטף פתח מִמְתְּקִים (ר' תנ"ך מהדורת גינצבורג לשיה"ש ה', טז). וכבר בכי"ל יש געיה במ"ם הראשונה — עדות לנטייה לצד הנעות כבר בתקופה קדומה יחסית.

זכר לדבר בדבריו של אחד מראשי הדוברים בהלכות השווא הטברני, הלוא הוא מחברו האלמוני של החיבור, שבהיעדר שם נהוג לכנותו "מאמר השווא"¹³.

בעל מאמר השווא מכנה תנועה רגילה שאיננה חטף "תקיל" (= כבד), לעומת החטף שהוא "כפף" (= קל), "מכפף" (= מוקל), וכך אומר הוא בסוגיה זו באחד המקומות (עמ' כ): "והוא איצא הוא אחד אלפרוק אלדי בין אלשוא ובין אלסבעה מלוך אעני אן ללסבעה מלוך אלחבאת ואלתתקיל אבדא אלא אן יגעל מעהא שוא פכפפהא... כקולך אבי אלאלף קד כפפהא אלשוא פאן אסקטתה מן תחתהא תקלת אלאלף כקולך די היתי מלכא אבי וכדלך נקול כל ימי עני רעים תקיל פאן געלת מעה שוא כפף כקולך אסירי עני וברזל".

ותרגומו: וזה גם כן הוא אחד ההבדלים אשר בין השווא ובין שבעת המלכים, כלומר שלשבעת המלכים יש קיום וכובד לעולם, אלא אם כן יושם עמהם שווא ואז יקל אותם (את המלכים)... כאמרך אבי השווא הקל את האל"ף, ועם הפלתו מתחתיה תוכבד האל"ף, כאמרך "די היתי מלכא אבי"¹⁴ (דניאל ה', יג), וכך נאמר "כל ימי עני רעים" (משלי ט"ו, טו) כבד, ואם שמת עמו שווא יוקל, כאמרך "אסירי עני וברזל" (תהלים ק"ו, י).

ובמקום שהוא מדבר על טיב התנועות שבעיצורים הגרוניים הוא מודיענו כלל (עמ' כה): "ותבת אן כל מכפף פלא בד לה מן שוא בתה אלא אן ימנעה אלדגש כמא מתלנא פי אול קו[לנ]א המלך המלך".

ותרגומו: וקבוע הוא שכל מוקל אינו יכול בלא שווא לעולם, אלא אם ימנעהו (את השווא) הדגש כפי שהדגמנו בראשית דברינו המלך המלך.

ומיד בסמוך, לאחר טשטוש וחוסר בכתב-היד, הוא ממשיך: "כקולך אברהם אלאלף כפף ולולא אלשוא אלדי בעדה לגעלנא[ה תקיל]".

ותרגומו: כאמרך: אברהם האל"ף קל, ולולא השווא אשר אחריו היינו עושים אותו (מבטאים אותו) כבד.

הרי ברורים הדברים: בין שתהא "כפף" עניין לקלות המבטא בין שתהא עניין לקוצר התנועה ממש — אותו מונח משמש בפיו הן לחטף והן לתנועה שבהברה סגורה לא-מוטעמת כהברתה הראשונה של תיבת אברהם, והיא כתנועה מן המין שאנו דנים בו כאן. זאת בפיו של בעל מסורה טברני לכל הדעות.

הקבלה נפלאה לתופעה זו תימצא לנו גם ממקום אחר — בניקוד הבבלי המורכב או המשוכלל. בשיטה זו הרכב סימן החיטפא, השווא הבבלי, בסימני התנועות הריהו ממש תופעה זו שלפנינו.

¹³ "Abhandlung über das Schwa", K. Levy, *Zur masoretischen Grammatik* (Stuttgart 1936), א-ל.

¹⁴ אמנם בנוסחנו תיבה זו מלעיל "אבי", אבל גרסת המחבר הייתה בודאי מלרע כמנוקד כאן — ויש גרסות כאלה (ר' תנ"ך מהדורת גינצבורג) — שאם לא כן לא הייתה התיבה מתאימה כאן כניגוד אל אבי וכהקבלה אל עני // עני.

כידוע, ניקוד זה פיתח לו סימן מיוחד לתנועה חטופה או קצרה, והוא בדרך כלל שילוב של סימן התנועה הרגיל עם תוספת סימן החיטפא. ובכן הסימנים הם: \div (חירק וחיטפא תחתיו), $\ddot{}$ ובטקסטים מאוחרים גם $\dot{}$, ולצדם עוד שני סימנים מיוחדים, השאולים משיטת סימון אחרת ואינם מורכבים גראפית מחיטפא, אך הם בעלי אותו תפקיד: \cdot (כאילו פתח-סגול וחיטפא תחתיו), \circ (כאילו שורק וחיטפא תחתיו). הסימנים האלה מציינים בעיקר שתי תכונות: (א) חטפים, כלומר הם מקבילים לחטפים הטברניים או שהם במעמד דומה בהברה פתוחה לא-מוטעמת, כגון ¹⁵ הַאֲזִינוּ (ישעיהו א' י'), נֶאֱמַרְנָה (שם שם, כו). (ב) תנועות (קצרות) בהברה לא-מוטעמת סגורה בשווא, כגון אֲדַמְתֶּלֶם (ישעיהו א' ז), דְּבַחֲלֶם (שם שם, יא).

והרי אלה הם שני השימושים של החטפים שאנו דנים בהם כאן: מחד — חטפים טברניים רגילים, ומאידך — חטפים המציינים תנועות (קצרות) בהברה סגורה לא-מוטעמת. אמנם יש הבדל באופן סגירת ההברה. הבבלית ייחדה סימן להברה הסגורה במכפל — אף הוא מורכב בחיטפא. אך מעליו: $\bar{}$, $\hat{}$, $\tilde{}$ כגון וְשָׁבַת (ישעיהו א' יג) — ואילו בנידון דידן אין סימן מיוחד.

הקבלה זו עם הניקוד הבבלי המורכב יש בידינו להמציא לה ראיות של ממש מכתב-היד הבבלי (B₃) של ספרי הנביאים האחרונים משנת 916, המצוי אף הוא בלנינגראד ¹⁶. חמש מן התיבות שלנו מצויות בנביאים אחרונים, וזה ניקודן: הָעֲנִתִּי, תַעֲלִי ¹⁷, פֶּה־חֲלֹנוֹת, וְמַעֲלִילֶיכֶם ¹⁷, יִהְרֹגֶן. אם נתעתק ניקודים אלה לטברנית יצא לנו ניקודן בכי"ל כדיוקן.

והשאלה עולה מאליה: כלום שרידי השפעה בבלית הם בכי"ל? לכאורה, אין אפשרות זו מופלגת, שכן מצאנו תכונות בבליות בכי"ל, כגון בחלוקת מלים לשתיים, למשל, פֶּדָךְ לְעֶמְרָה, הכתובה בשתי חיבות כמנהג בבל, וכעדות הגמרא בחולין ס"ה ע"א, או שהייתה כתובה בשתי חיבות ותוקנה לאחת ¹⁸. אך למעשה בחטפים המיוחדים אין כל צורך לראות תכונה בבלית. התפתחות היא אשר חלה בטברנית לעצמה. על כך מעידים לא רק דברי המחבר הטברני האנונימי, בעל מאמר השווא, אלא גם ההתבוננות בשונה שבין הסימנים שבשתי שיטות הניקוד היא שמלמדת על כך.

החטפים המיוחדים שלנו תפוצתם מצומצמת משל הבבליים, והעיקר — תחולתם מצומצמת יותר: הבבליים נקרים בכל העיצורים כולם, ואילו הטברניים — רק בעיצורי הגרון; ולא זו בלבד, תנאי נוסף בהם — שהם נקרים בסביבה שבה עשויה להתעמעם סגירותה של ההברה.

15. כל הדוגמאות כאן ולהלן הריהן מתוך כתב היד הבבלי הנזכר להלן, ובהע' ¹⁶.

16. *The Hebrew Bible — Latter Prophets: The Babylonian Codex of Petrograd*, Edited... by

H. L. Strack, Prolegomenon by P. Wernberg-Møller (New York 1971; first printed: 1876)

17. זו צורת הכתיב, הניקוד מתאים לקרי.

18. עדיין היא כתובה כשתי חיבות בבראשית י"ד, יז (בלא שווא ברי"ש, אך המקף איננו ניכר). בשאר

המקומות שונים שתי התיבות לאחת (נמחק המקף והוסף שווא ברי"ש).

כיצד יש אפוא לשער את דרך ההתפתחות של הסימן המורכב? הדעת נותנת שראשית צמיחתו של הסימן המורכב הריהי בהברות פתוחות, וכך הם החטפים הטברניים, שעיקר תפוצתם בעיצורי הגרון. מכאן הורחב שימושם, מטבע הדברים, לציין באותם העיצורים לא רק תנועות חטופות בהברות פתוחות, אלא גם תנועות קצרות ביותר בהברות סגורות, והם החטפים המיוחדים שלנו. וכן הדעת נותנת שכך צמחו גם הסימנים המורכבים בבבלי, אלא ששם התרחבה תפוצתם לכלול גם עיצורים אחרים וגם תנועות נוספות, ושם גם חל בידול בין הברות הנסגרות בשווא או במכפל.

מבין כל האפשרויות לבירור היחס בין שתי שיטות הניקוד מסתברת פחות מכול האפשרות, שיש כאן חדירה של תופעה בבלי אל הניקוד הטברני. אפשר להניח התפתחות מקבילה בשתי השיטות, אך הקבלה כזאת ללא קשרי גומלין לא תצא מחזקת תמה ושמא. ואולם כל מי שמקבל את הדעה, שעצם הרעיון של זיווג גראפי של שווא עם סימן תנועה לציון חטיפות של תנועה נולד בטבריה, בעיניו אין סביר מלהניח, כי גם הרחבה זו של שימוש בסימן המורכב מהברה פתוחה להברה סגורה אף היא בטבריה הוֹרְתָה ומכאן אומצה בידי נקדני בבל. הם שטיפחוה, הם שהרחיבוה, ואילו הוריה מולידיה זנחוה. שכן, כידוע, אל מול הניקוד הטברני המושלם, שבו תפקידו של הסימן המורכב מוגדר היטב וקבוע, עומדת הקשת הרחבה של דרכי הניקוד הבבלי המתפתח, אשר בה התפקידים המוטלים על הסימן המורכב הולכים ומתרכבים לנגד עינינו. ואנו מוצאים נקדנים בבליים, שלא חששו להוסיף על שני תפקידיו אלה של הסימן המורכב (תנועה חטופה בהברה פתוחה ותנועה קצרה בהברה סגורה לא-מוטעמת) גם תפקיד שלישי — סימון תנועה בהברה פתוחה לא-מוטעמת אפילו היא ארוכה, באופן שהסימן החל מציין כל תנועה בהברה לא-מוטעמת בלי שים לב אל כמות התנועה, כגון ¹⁹ הַלְפִישָׁנִי (ישעיהו ס"א, י), הַפֶּקֶדְתִּי (שם ס"ב, ו), יֹאכֶלְהוּ (שם שם, ט), יִשְׁתָּהוּ (שם). ובכן הניקוד הבבלי מתפתח והולך ומוסיף תפקידים לסימן המורכב. הניקוד הטברני מעמיד את הסימן המורכב על חזקתו הראשונה, ומדיר עצמו אפילו מן התפקיד השני (תנועה קצרה בהברה סגורה לא-מוטעמת) ששימש בו.

בשרידים אלה שלפנינו בכי"ל ניכרים עקבותיו של נתיב ראשונים. לא זו בלבד. פה ושם נמצאו שקיעי ניקודים מעין אלה אף בכתבי יד אחרים. בדיקת אקראי בתנ"ך מהדורת גינצבורג העלתה, למשל, ניקוד מַעֲלִיָּהֶם (תהלים כ"ח, ד) בחמישה מקורות, מַעֲלִיָּהֶם (שם ק"ו, כט) בשישה כתבי יד, מַעֲלִי (שם ע"ז, יב) אף הוא בשישה, מַעֲלִי (שם ע"ח, ז)

19. כל הדוגמאות דלהלן הריהן מתוך כ"י בבלי, שפרסם קאלה כמס' 27 (P. Kahle, *Masoreten des* 27). אין בעיניי כל ספק כי התנועה האחרונה בצורות אלה ארוכה היא, אף על פי ש' ייבין (הניקוד הבבלי ומסורת הלשון המשתקפת ממנו [דיסרטאציה תשכ"ח], עמ' 277) מהסס בעניין האורך בצורות מעין אלה, בגלל חוסר האחידות בסימון. התנועה האחרונה בצורות שהבאנו בפנים אינה שונה בכמותה מן התנועה האחרונה בצורות כגון נָפְשִׁי (ישעיהו ס"א, י), תָּתַנִּי (!) דָּמִי (שם ס"ב, ז), יִשְׁתָּהוּ (שם שם, ח), אֶלְלוּ (שם שם, ט) שבאותו כתב יד. אין ביניהן ולא כלום באורך התנועה, אלא במקום ההטעמה בלבד.

בארבעה כתבי יד²⁰. וכאמור, אין אלה אלא באקראי. גם הנמצא בכ"ל לא בחיפוש שיטתי נמצא, אלא אגב הכנת מהדורת התנ"ך²¹ נרשם. עיון מדוקדק אפשר שיעלה דוגמאות נוספות. גם ייבין רשם דוגמאות מתוך כתבי יד אחרים: יַעֲבֹרֵנוּ (ישעיהו ל"ה, ח), מַעֲלִיכֶם (ירמיהו מ"ד, כב), חֲלִיכֶם (יחזקאל ו', ד), הַעֲלִיזָה (צפניה ב', טו), מַעֲרָכִי (משלי ט"ז, א), וַיַּעֲמְדוּ (דניאל א', יט)²².

בעל מאמר השווא כנראה עדיין ידע על אותו נתיב ראשונים, אך יודע גם יודע את הסייגים הנוספים שהטילו על עצמם הטברנים, ועל כן הוא מוסיף (באותו מקום, עמ' כה): "גיר אנה לא יגוז אן יכון אתנין פי מקטע [ואחד] לעולם אלחרף אלאול פלא ימכן ינקטע ען אלתאני בשוא. ומן הדא אלגהה לא יוגד שואאן [פי] אול אלכלמה לעולם". ושיעורם של הדברים: אולם אי אפשר שיהיו שניים (= שני שוואים) בהברה אחת לעולם, האות הראשונה לא ייתכן שתופסק מן השנייה בשווא. ומסיבה זו לא יימצאו שני שוואים בראש המלה לעולם.

גלוי וידוע הוא, כי הניקוד הטברני הגיע לידינו בגיבושו הסופי לאחר גמר מלאכה, ואין אנו יודעים דבר על התפתחותו ועל שלביו הקודמים. בסוגיה זו שלפנינו נפתח לנו פתח צר להתבונן אל עולם נסתר ומופלא זה.

20. יש מקום לבדוק את כתבי היד השונים שבשם מביא גינצבורג גרסות כאלה, שמא תעלה מהם תמונה כוללת. למשל, כל ארבע הגרסות הנזכרות מצויות בכתבי היד כב, לו (שניהם ספרדיים), אך בין כתבי היד המחזיקים גרסות כאלה יש גם כתב יד אשכנזי, איטלקי ותימני. בודאי מן הראוי לבחון עד היכן שלוחותיה של שרידי תופעה זו מגיעות.

21. תורה נביאים וכתובים מדויקים היטב על פי הניקוד הטעמים והמסורה של אהרן בן משה בן אשר בכתב יד לנינגרד בידי אהרן דותן. הרצאת "עדי" בע"מ, תל-אביב בשיתוף עם בית הספר למדעי היהדות של אוניברסיטת תל-אביב (תשל"ג).

22. י' ייבין (הנ"ל הע' 4), עמ' 18. כל אלה מתאימים לתבנית העיצורית, שמצאנו בכ"ל. שונות ממתה במקצת הדוגמאות שרשם: חֲטָאֲתֶם (שמות ל"ב, ל), אַחֲרִים (יחזקאל ל"ב, יח).